

MANAS DESTANI MATERYALLERİNE GÖRE KIRGIZLARIN VE TÜRKMENLERİN ETNO-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİNİN KAYNAKLARI*

İ. B. MOLDOBAYEV

Günümüzde Sovyet Türkoloji bilimi, geçmişte Orta Asya ve komşu bölgelere yerleşmiş halkların etno-kültürel bağlantılarının çeşitli yönlerini aydınlatan pek çok çalışmaya sahiptir. Bu çalışmalar arasında, bilindiği gibi, Orta Asya, Kazakistan, Batı Kafkasya, Güney Ural ve diğer bölgelerdeki Türkçe konuşan halkların şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Oğuzların tarih problemlerinin incelenmesi önemli bir yer tutmaktadır. Şüphesiz, Oğuzlar, her şeyden önce Türkmenlerin atalarıdır. Fakat Kırgızların etnogenetik problemleri için toplanan birinci ilmi sempozyumda konuşan S. G. Agacanov'un daha 1956 yılında belirttiği gibi "Kırgızların kadrosuna Türkmen-Oğuz grubu kabilelerinin bir bölümü girmiştir" (s. 3, 162). Yine de Türkmen-Kırgız etno-kültür bağlantı sorunları etraflı bir şekilde incelenmemiştir. Günümüze kadar özellikle bu konuya ayrılmış bir çalışma bile yapılmamıştır. Bu makalemizde, bu boşluğu doldurma ve Türkmenlerin ve Kırgızların, etno-kültürel ilişkilerinin bazı yönlerini gösterme denemesi yapılacaktır. Devrim öncesi Kırgız tarihinin yazılmasında kaynak niteliğinde ilk olarak ünlü kahramanlık destanı *Manas* ve Kırgız folklorunun diğer alanlarındaki verilerle ilgilendik.

Kırgızların tarihî ve kültürel bağlarının ortaya konulmasında, Kırgız halkının kökenle ilgili problemlerinin açıklamasında olduğu gibi, büyük bir zorlukla karşılaşyoruz. Günümüze kadar Kırgızistan tarihçileri, doğrudan Kırgızların kendilerine ait yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı bu konuda sıkıntı çekmişlerdir. Arkeolojik ve etnografik materyaller de kontrol kaynaklarına ihtiyaç duymaktadırlar. Bize göre, bu şartlar altında, Kırgız halkının oldukça zengin sözlü halk yaratıcılığı önemli bir rol oynamaktadır. Kendi hacmi içinde halk yaratıcılığının doruğu büyük *Manas* destanıdır. Bu destan Kırgız halkının kültür ve tarihinin çeşitli sorunlarının incelenmesinde önemli bir kaynaktır. Şiir bölümlerinde çeşitli kabilelerin 120'ye yakın adıyla ilgili bilgiler içeren destanın tam olan varyantının (bu varyantın anlatıcısı S. Oroz-

* Muvaffak Duranlı tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

bakov'dur) etnonimlerine bakılarak aralarında Türkmenlerin de olduğu komşu halklarla Kırgızların tarihî-kültürel ve etnik bağlantıları konusunda çok sayıda ve önemli bilgiler bulunabilir.

Eğer Kırgız ve Türkmenlerin kabile akrabalığı terimler listesine göre hareket edilirse bu listedeki adlarda şu karşılıklar bulunabilir: *kese* (Türk.-*kese*); *Jagalmay* (Türkm. *yagaltay*); *kara-tuma, ak-tuma* (Türk.-*tana*); *sarı, sarılar, saruu* (Türkm.-*sarı* ve *er-sarı*); *kuşçu* (Türk.-*kuşçi* ve *kutçi*); *jeti uruk; balıkçı* (Türkm.-*balıksılar*), *tazdar* (Türkm. -*taz, dazı*); *merkit, kızıl-baş* ve diğerleri¹. *Ay* ve *ay sart* adlı Kırgız-Türkmen paralellikleri büyük bir ilgi uyandırmaktadır. Böylece *ay, ay tuu, ay-tamga, sarı, sartay, sarttar, sarte*, *sart kalmak, sart kıpçak* Kırgız kabile adlarıyla *ayı* ve *altı ata aytamgalı* Türkmen etnonimleri uygun düşmektedir. Üstelik *ayı altı ata aytamgalı* grubu içinde *sart-aytamgal* ve *sart-topi* gibi kabile adları da kaydedilmiştir. S. M. Abramzon ve R. G. Kuzeev'in incelemeleri *ay* ve *sart* kabile adlarının damgalara da (*ay tamga*-yarım ay damgası) tesadüf ettiğini göstermektedir (1, s. 99, 101, 2, s. 32, 14, s. 201). Paralel adların listesi, sayıları 5, 6, 7, 40, 60'ı bulan benzer adların hesaplanmasıyla da devam edebilir. Fakat bu özel bir çalışma konusudur. Ancak Kırgız kabile adlarının Türkmen kabile adlarıyla paralelliklere sahip olma olgusunun temelde iki kabileden (*saruu* ve *selto*) kaynaklandığını belirtelim. Bu kabilelerin damgaları *ay tamga*'dır (yani yarım ay tasviri). Bu bağlamda R. G. Kuzeev'in düşüncesi de doğrulanmış olmaktadır. R. G. Kuzeev şöyle yazmıştır: "Büyük bir ihtimalle Oğuzca olan yarım ay damgası (*ay tamga*), bir dizi halkın kadrosunda bulunan *ay* ve *sartay* kabile birimleri için karakteristiktir... Sonuç olarak, bütün Türk halklarının kadrosunda yer alan *ay* kabileleri (veya boyları) temelde Oğuz kökenine sahiptir". (14, s. 203).

*Kırk uruu kırgız elek,
Kırda mal bagıp,
Kılğan işibir agıp,
Kıylaga ırıs elek,
Toguz uruu kırgız kaldık,
Kökötöydün aşı dep,
Topolondu jaman saldı.*

(16, s. 8)

Bu satırlara göre, Kırgızların başlangıçta kırk, daha sonra ise dokuz kabile kalmış olmaları oldukça ilgi çekicidir. Üstelik bu durumda Manas Oğuz olarak adlandırılmaktadır.

¹ Kırgızca materyalden başka adı geçen diğer kabile adlarının paralelliklerinin tespit edilmesinde (S. M. Abramzon, Y. R. Vinnikov vb.) R. G. Kuzeev'in çalışması (14) kullanılmıştır.

“Manas” destanının kayıtlarında ve çeşitli varyantlarında yer alan etnonimler, onların diğer kaynaklardaki verilerle karşılaştırmalı analizi ilginç sonuçlar verebilir. XVI. yüzyılın başında yazılan “Macmu at-tavarih” (Tarihlerin toplamı) adlı Tacikçe eserde, bilindiği gibi, “Manas” destanındaki bazı olaylar nesir şeklinde anlatılmış, Türkmen-Kerevçiler Kırgız kabileleriyle yan yana sayılmıştır (15, s. 107) “Melik-name”, “Selçuk-name”, “Oğuz-name” gibi Orta Çağa ait eserlerde ve Türkmen efsanelerinde de Oğuzlarda Kerekuçi hoca adında bir kişi vardır. S. G. Agadyancu Kerekuçi'nin çadırın ağaç kafesinin hazırlanmasıyla uğraşan bir usta olduğunu saymaya meyillidir. (4, s. 168-170) Kırgızcada *Kerege* kelimesi (Kazakçada *kerege*, Türkmencede *gerege* formunda) çadırın silindirik bölümünün ağaç kafesi olarak çevrilmektedir. (21, s. 377) Demek ki kaynaklarda kaydedilen *Kerekuçi* adı, Kırgızca transkripsiyonunda *keregeçi* şekline sahiptir; yani harfi harfine “çadırın kafesinin hazırlanmasında usta olan kişi” anlamındadır. Buradan hareket ederek “Macmu at-tavarih” adlı eserdeki *kereuçi* kelimesinin anlamını açıklamak zor değildir. IX. yüzyıldan sonra, S. G. Agacanov'un hipotezine göre, “yaklaşık olarak IX. yüzyılın başlangıcı ve ikinci yarısında” yaşayan kabile başkanı *Kerekuçi hoca*'nın adını alan Türkmenlerin belirgin bir bölümü *Kereuçi* olarak adlandırılmıştır. (4, s. 170).

Türkmen halkının kökeni problemiyle ilgilenen araştırmacılar Türkmenlerin bazı efsanelerinde (meselâ “Kıyas-ı Enbiyâ” adlı eserde) “Türkmenlerin Kırgızlarla komşuluk içinde yaşadıkları dağların Altay dağları olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Bu bilgiler bir dereceye kadar Ebü'l-gazi'nin, Türkmenlerin bir bölümünün Issık-Köl, Almalık, Sayram'da, Ulug ve Kiçig-Tag'da Hitaylar, Kaklar ve Naymanlara komşu olarak yaşadıkları haberiyle doğrulanmaktadır. (8, s. 126) Bu kaynaklardaki bilgiler, Orta Çağ eserlerine göre Oğuzların bir bölümünü, VIII. yüzyılda Doğu Türkistan'daki Barköl'de, daha sonraları uzun bir süre günümüz Kırgızistan bölgesindeki Çuy ve Talas ovalarını da içine alan Orta Asya'nın güneydoğu bölümünde ve Yedisu bölgesinde yaşamış olmalarına karşılık (4, s. 72-85), lokalize eden W. Barthold'ün çalışmalarıyla da doğrulanmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, *Manas* materyalleri Barköl'ün bir bölümünün aralarında yer aldığı Doğu Türkistan'ın zengin coğrafya adlarının varlığını da kanıtlamaktadır. Yazılı kaynaklara göre, Barköl'ün çevresine daha VIII. yüzyılda Doğu Tokuz Oğuzlar yerleşmiştir. Bu durum, Kırgız halkının kültürü ve hayatı üzerine oldukça bilgili bir kişi olan B. Soltonoev'in el yazması materyalleriyle de desteklenmiştir. *Manas* destanının bilgilerini yorumlayan Soltonoev, Oğuzkan'ın (Uguzkan) Altay'dan geldiğini yazmıştır (20, s. 241). Onun hipotezine göre, “menuuz” (“Ben Oğuz”) ifadesi bir simgedir, yani Türk kabilelerinin askere daveti. Daha sonra bu ifade men uuz-men us-Manas şemasına

göre şekillenmiştir (20, s.244). Elbette bu hipotezi daha geniş materyallerle kontrol etmek mümkün değildir; fakat onu eleştirir bir şekilde kabul etmek gerekir.

Manas'taki Oğuz-Türkmen etnonim ve kabile gruplarının özenli analiziyle çok sayıda paralellikler tespit edilebilir. Oğuz kabile adı *bayat* bize göre *ayat* etnonimiyle, *Manas*'ta karşılaşılan *igder* veya *yigder* adı ise Kırgızca *jegider* ile uyum göstermektedir. "Macmu at-tavarih"ın araştırmacıları Doğu Türkistan'dan Uzgen dağlarına gelip yerleşmiş Kırk Oğuzlardan Kırgızların kökeni ile ilgili efsaneyi kaydetmişlerdir (15, s. 205). Bu efsane Gardizi'nin "Zayn al-ahbar" adlı eserinde de, "guz jedigerleri" olarak adlandırılan Kırgız kabilelerinin *jegider*lerindeki soy ağacı yazmalarında da kaydedilmiştir. (10, s. 436). Bundan dolayı daha sonraları Kırgız halkının yapısına girmiş kabile birlikleriyle Oğuz-Türkmen kabilelerinin bir bölümünün etnik birliğe sahip olduğu açıktır. Bundan başka, Kırgız etnoniminde görülen *beçine* (*piçine*) ve *çarık* (veya *çuruk*) kabile adları, *peçeneg* (veya *bedjene*) ve *djaruklug* (veya *çaruklug*) gibi Oğuz adlarına uygundur (6, s. 575; 2, s. 65; 10, s. 436) Oğuz etnonimi Peçenekçe "it bedjene" halkı ifadesi gibi de kullanılmıştır. "it eli" halkı ifadesiyle *Manas* destanının Radloff kopyasında karşılaşıldığını belirtelim. Bize göre, bu etnosun her iki kaynaktaki lokalizasyonu da aynıdır. Eğer IX. yüzyıl yazılı kaynaklarına göre *it bedjeneler* Sirderya Kara Tav eteklerine yerleşmişlerse (5, s. 10) o zaman *Manas*ın Radloff varyantında aşağı yukarı Sirderya Kara Tav etekleriyle uygun düşen Samarkand'ın ilerisine *it elilerle ergeç eliler* (ergeç halkı) birlikte yerleşmişlerdir (16, s. 144). Bazı şartlar altında *Balıkçi*'li Türkmen ve Kırgız kabile adları destanın Radloff kopyasına yansımış *barıkbalakçan eli* etnik adıyla özdeşleştirilebilir (17, s. 171, 183). R. G. Kuzeyev'in düşüncesine göre, göçebeler (Tuvalar, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Başkurtlar) arasındaki *balıkçi* adının yaygınlığı, Nayanlar-Kara Kitayların etnik ortamında kesin bir şekil almış etnonimin Eski Türkçe kökenli olduğunu belirtmektedir (14, s. 331).

Kırgız-Türkmen etnik birliği Kırgız toponimisinde Oğuz parçalı toponimlerin olmasıyla da doğrulanmaktadır (Kırgız-Ögüz şekline göre): *Ak-Ögüz*, *Jeti-Ögüz*, *Ögüz-Aşuu*, *Ögüz-başı* vb. Kırgız dil bilimcilerinden *oguz* kelime etimolojisinin bir kaç varyantı vardır. Onlardan biri bu terimi dere (eski Türkçe "kuz") olarak yorumlamaktadır (18, s. 60-62). Fakat *ögüz* kelimesi (*Ögüz-keçüü*, *Ögüz-Ötmök*, *Ögüz-Aşuu*) toponimlerin kaydedildiği *Manas* destanının materyalleri dikkate alınırca, o zaman bu etimoloji de şüphe altında kalmaktadır. Türkmen destanı "Kitab-ı Dedem Korkut" (birincide "Oğuz name") üzerine H. Köroğlu'nun yaptığı araştırmanın sonuçları *Manas*'ta da yansıyan *Kazılık* adlı dağ adlarıyla toponiminin sınırlı olduğunu

göstermiştir (12, s. 33). Böylece, *Manas* destanının Radloff kopyasında *Kazılıktın oyu* (Kazılık çukurları) toponimiyle karşılaşılmaktadır.

Kırgız ve Türkmen halkları geçmişte göçebeydiler. Bu yüzden yaşam tarzı ve üretim şeklinin genelliğiyle ilgili deliller istenmemektedir. Kültürde, özellikle de manevî kültürdeki birliği ortaya koymak çok daha karmaşıktır. Fakat burada da önemli bir inceleme sayesinde bir dizi paralellik ortaya konabilir. Meselâ, “Oçerk istorii Turkmenskogo naroda” adlı çalışmasında W. Barthold, İbn al-Esir’in eserinden 1031 yılındaki Mahmud döneminde Türkmenlerin Balkan dağlarına sürülüp kılıçtan geçirildiği yolunda bilgiler çıkarılmaktadır (6, s. 571). *Kör Ogh* destanının Türkmen varyantında Güneybatı Türkmenistan’daki Balkan dağları Türkmenlerin ülkesi, *Kör Ogh*’nın öz yurdu- dur (7, s. 794). Buna bağlı olarak şimdi unutulmuş olan “Balkan too” adlı eski Kırgız eğlencesine dikkat çekmek gerekmektedir. Bu eğlencenin amacı arkadaşlardan ve tanıdıklardan birini korkutmaktır. Eğlence gece olur ve korkutucu rolünde olmak isteyen kişi eski, garip bir elbise giyer, “kurban”ını korkutabilmek için yüzünü boyar (19, s. 116). Bize göre bu eğlence Türkmenistan’daki Balkan dağıyla ve burada geçmiş olaylarla ilişkilidir. Büyük bir olasılıkla Balkan dağındaki korkunç katliam Kırgız halkının hafızasında, bu kendine özgü formda yansımıştır. Geçmişte Kırgız çocuklarının da “kızıl öküz” (“kırmızı boğa”) ve “kök buka” benzeri bu tür oyunları vardı. G. N. Simakov’un düşüncesine göre, boğa ve diğer hayvanların adı “eski zamanlarda bazı Orta Asya kabilelerinin totemleriydi.” (19, s. 144). Devrim öncesine değin Kırgızlarda var olan bazı geleneksel at yarışları da savaşı bir karakter taşımıştır. Bu büyük yarışlardan birinde –*alaman bayge*–, yansımaları bulmuştur. Kırgızcadaki “alaman” kelimesinin anlamlarından biri “saldırı”, “yağma”dır. Türkmen destanı “*Kör-ogh*” *alaman* kelimesini bu anlamda kullanır (7, s. 402).

Sonuç olarak, Kırgız ve Türkmen halklarının folklor bağları belirtilebilir. Meselâ, Kırgız sözlü halk yaratıcılığında daha sonra han tarafından gözlerine mil çekilen Talubay – sınıç (atların büyük bilgini) hakkında bir efsane vardır. Bu adın *Kör-ogh* destanının Özbek versiyonunda da yer alması ilginçtir; bu destana göre Talubay sınıç Türkmen kökenlidir (13, s. 38). Kırgızlar arasında da bilinen *Kör ogh* destanının bazı konu özelliklerinin Tolubay–sınıç hakkındaki efsanenin varlığıyla açıklanacağı da düşünülebilir. Aralarında Tolubay–sınıç Kırgız efsanesinin de yer aldığı *Kör-ogh*’nın bütün versiyonlarındaki gözlere mil çekme motifi büyük ölçüde aynıdır. Kırgız ve Türkmenlerdeki destanın bazı toponimlerinin benzer adlarda olması, folklorik bağları yansıtmaktadır. Örneğin kap adındaki bağ, hem *Manas*’ta hem de *Kör-ogh*’nda sıkça tekrarlanmaktadır. Şu olgu da gösterilebilir: *Manas* soyunun

ilk üç adı Kara han, Oğuz han, Alança han, Ebülгази'deki "Türkmen soyunun" adlarıyla aynıdır. Burada tek fark, Alança han'ın Ebül gazi'de Alnea han şeklinde olmasıdır (12, s. 26).

Kırgız-Türkmen bağlantıları hakkında, Kırgızlar arasındaki tarihî efsanelere göre de yargıya varılabilir. Bu efsanelere göre, Kırgızlar Oğuz'dan çıkmışlardır. Kırgızlarda "Otor han" destanı da bulunmaktadır. Bu destana göre, Otorhan'ın babası Oroz, Sir nehri kıyısında yaşar. İranlılar (erender) onlara saldırdığında Kırgızlar "oguz" çağrısıyla savaşa girişirler. Otar (Otrar olması da mümkündür İ. M.) şehrinin kurtuluşu için yapılan savaşa Otorhan'dan başka batırı Kıpçak, Mankıt ve Katagan da katılmıştır. Bu olaylardan geriye halk dilinde şu vecize kalmıştır: "Bu kimin zamanı, Otor han'ın zamanı" (Kimdin, kindin zamanı, Otorhandın zamanı)" (II, s. 116-117).

Yukarıda anlatılanlar dikkate alınarak Kırgız ve Türkmenler arasındaki etno-kültür bağlarının büyük bir zaman aralığını kapsadığı sonucuna varılabilir. Onların bağları büyük ölçüde Oğuz-Türkmen kabilelerinin doğudan batıya göçü ölçüsünde olmuştur. Bazı etnik ek elementler de daha sonra Kırgız halkının yapısına girmiştir. Kırgız ve Türkmen kabilelerindeki etnik bağlantılar onların tarihinin daha sonraki dönemlerinde de gözlemlenmiştir. Bu halkların etnonimisindeki paralellikler bunu kanıtlamaktadır. Geçmişte Kırgız halkının yapısında yer alan Türkmenlerin kabile adının "kandı" olması da bu düşüncenin yararınadır.

Bu küçük makalenin içinde etno-kültür ilişkilerin bütün açılarını aydınlatmak oldukça zordur. Değinilen sorunlardan her biri özel, ayrıntılı bir inceleme gerektirmektedir. Ancak Kırgız Türkmen etno-kültür bağlarının da özenli bir araştırma gerektirdiğini belirtelim. Bu konuda *Manas* destanının ve sözlü halk yaratıcılığının diğer üslûp materyalleri, kesinleştirici rol oynamaktan uzaktır.

ALINTI YAPILAN KAYNAKLAR

- 1) ABRAMZON S.M. Etničeskiy sostav kirgizskogo naseleniya severnoy Kirgizii / Trudi kirgizskoy arheolo-etnografičeskoj ekspeditsii (kısaltması TKAE). t. 4. M., 1960
- 2) ABRAMZON S. M. Kirgizi i ih etnogenetičeskie i istoriko-kul'turnie svyazi-L: Nauka, 1971.
- 3) AGADJANOV S.G. Vıstuplenie na pervoy naučnoy sessii, posvyaščennoy probleme etnogeneza kirgizskogo naroda. //TKAE, t. 3, Frunze, 1959.
- 4) AGADJANOV S. G. Očerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.,-Aşhabad: İlim, 1969.